

مقاله پژوهشی:

تبیین ابعاد، ماهیت و گستره تمدن اسلامی- ایرانی و ارائه الگوی مناسب

علی نوری مطلق^۱، حمید پارسانیا^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۱/۳۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۲۸

چکیده

در این تحقیق با روش پژوهش کیفی، مفهوم شناسی، ماهیت، ابعاد و گستره تمدن اسلامی- ایرانی انجام شد، الگوی مناسب پیشنهاد و از طریق روش دلفی (۲۳ خبره) و شیوه‌ی گلوله برفی، طی سه مرحله نتایج حاصل از تحقیق و الگوی پیشنهادی تایید شد. بر اساس این الگو، فرایند تمدن‌سازی از فرهنگ عمومی آغاز و سپس با معماری نرم، مراحل انسان‌سازی و جامعه‌سازی انجام و دو مولفه فرهنگ اسلامی (اهلیت ع) و فرهنگ ایرانی با استفاده از نفوذ در طی زمان ممزوج و سازه جدید فرهنگی را شکل می‌دهند. سازه‌های فرهنگی و تمدنی به ترتیب هسته‌های قدرت نرم و سخت نظام جمهوری اسلامی بوده و با هدایت و اجتهاد رهبر معظم انقلاب، به توازن زمانی و مکانی دست یافته و به قدرت هوشمند تبدیل می‌شوند. سازه تمدنی با عبور به سلامت از مهندسی معکوس و مجدد (تهاجم فرهنگی) و مدینه‌های انحرافی ضاله، فاسقه و جاهله، و داشتن مولفه‌های تمدن اسلامی- ایرانی، به «مدینه فاضله تمدن اسلامی- ایرانی» رسیده و در صورت گرفتار نشدن در مدینه مبدله و رعایت شاخص‌های عام و نوین تمدن اسلامی، به هدف راهبردی «تمدن نوین اسلامی» در راستای نقشه راه چشم‌انداز حکومت عدل جهانی دست خواهد یافت. این الگو در قالب یک الگوی مفهومی برای راهبری تمدن‌سازی ارائه و از جنس نقشه‌راه است.

کلیدواژه‌ها: ابعاد، تمدن اسلامی- ایرانی، سازه فرهنگی و تمدنی، گستره و ماهیت تمدن، معماری نرم و سخت

۱. دکتری مدیریت راهبردی از دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، دکتری مدیریت و برنامه ریزی فرهنگی (گرایش تصمیم‌گیری و خط‌مشی‌گذاری) و نویسنده مسؤل، رایانامه: dr.noorim@yahoo.com

۲. دانشیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه تهران، تهران، ایران.

مقدمه

با گرایش ایرانیان به فرهنگ اسلامی، بر روی ریشه و شجره طیبه به عنوان محور فرهنگ اسلامی- درختی تنومند به وجود آمد که باعث شد فرهنگ و تمدن اسلامی در سراسر جهان گسترش یابد. بدون شک، گسترش فرهنگ اسلامی، مدیون استفاده از تجربیات طولانی ایرانیان با فرهنگ بود. بدین گونه عقل ایرانی در کنار شرع مقدس، در قرون اولیه اسلامی حماسه آفرید و فرهنگ ایرانی که در این هنگام با فرهنگ اسلامی آمیخته بود، مبنایی استوار برای پیشرفت علوم در همه رشته‌ها پدید آورد. اما متأسفانه بعدها نه تنها بر روی آن درخت تنومند چیزی فزوده نشد، بلکه در بسیاری از موارد رشد آن نیز متوقف شد. رکود فرهنگ ایرانیان در قرون بعد، دلایل متعددی داشت که وجود حکام مستبد و فرهنگ‌ستیز از آن جمله است. از زمان ورود مسلمانان تاکنون، فرهنگ اسلامی در ایران با فراز و نشیب‌های گوناگونی مواجه بوده است. از طرفی، دست‌به‌دست شدن سریع قدرت، باعث می‌شد که دستاوردهای گذشته بر باد رود. حمله مغول‌ها به ایران، از جمله مواردی بود که ضربه سنگینی به فرهنگ اسلامی- ایرانی وارد کرد؛ اما با وجود این فراز و نشیب‌ها، گردهادهای خشونت و جهالت نتوانستند فرهنگ اسلامی- ایرانی را از ادامه حیات بازدارند. این فرایند تاکنون نیز ادامه داشته و می‌رود تا از امتزاج فرهنگ ایرانی و اسلامی تمدن نوین اسلامی، این بار بر اساس درخت طوبای ولایت مجدداً شکل گرفته، هدف از خلقت انسان را با حکومت جهانی آخرین امام معصوم عادل عالم (عج)، به ثمر و نتیجه نهایی و راهبردی خود برساند.

آنچه تاکنون بر فرهنگ و تمدن ایران قبل از اسلام و پس از آن گذشته و در تاریخ است را به طور نسبی می‌دانیم، مطالعات نیز تاکنون در این زمینه بیشتر یا با روش توصیفی در مطالعات تاریخ تمدن و یا پیمایشی در زمینه فرهنگ بوده و با نگاه راهبردی و راهبری بدان توجه خاصی نشده است. حال آنکه برای حرکت به سوی آینده و ساختن تمدنی نوین، داشتن الگوی راهبری تمدن‌سازی الزامی است و فقدان آن نیز به شدت احساس می‌شود. منظور از ارائه الگوی مناسب در این تحقیق، ارائه الگویی پیشنهادی جهت تمدن‌سازی، با جمع‌بندی نتایج حاصل از مطالعات توصیفی در سه زمینه ماهیت، ابعاد و گستره تمدن ایرانی اسلامی، با نگاه به تاثیر و تاثر متقابل

فرهنگ و تمدن، است. الگویی که با نگاه آینده‌پژوهانه بتواند در راهبری این تمدن نقش موثر ایفا کند. تمایز اصلی این تحقیق با موارد پیشین، در زمینه ارائه یک الگوی راهبری تمدن‌سازی مناسب، علاوه بر تبیین ماهیت و گستره و ابعاد تمدن اسلامی- ایرانی و همچنین بررسی نقاط اشتراک و افتراق، نکات مغفول واقع شده در تحقیقات قبلی، نوآوری این تحقیق نسبت به تحقیقات قبلی و بهره‌برداری محتوایی و روشی از آنها است. مواردی از اهمیت این تحقیق عبارتند از: ۱- یافتن نگاهی همه‌جانبه و آینده‌پژوهانه به شرایط گذشته، حال و آینده تمدن اسلامی- ایرانی ۲- دریافتن نسبت و جایگاه تمدن اسلامی- ایرانی با تمدن بزرگ نوین اسلامی ۳- پیدا کردن موقعیت درست در سطح بین‌المللی و برنامه‌ریزی برای حرکت به سمت نقطه بهتر ۴- یافتن علم و باور واقعی به داشته‌های پیشینی، کنونی و ظرفیت‌های آینده فرهنگی و تمدنی اسلامی- ایرانی و بازنگری نسبت‌های آنها ۵- داشتن برنامه‌های روشن برای استفاده بهینه و کامل از نقاط قوت و ضعف ۶- توجه به فرصت‌ها و تهدیدهای محیط پیرامونی با تفسیر درست و واقع‌بینانه و مواجهه صحیح با آسیب‌ها و تهدیدهای برنامه‌ریزی شده و در حال اجرای دشمنان و تبدیل آنها به فرصت ۷- مهندسی مجدد فرهنگی کشور و بازآفرینی نقش نهادهای تصمیم‌ساز و مجری در این زمینه‌ها و جلوگیری از تضاد منافع و موازی کاری‌ها و در نتیجه از دست دادن منابع و فرصت‌ها.

با توجه به آنچه گفته شد، مسئله اصلی و پرسش اساسی تحقیق حاضر این است که ماهیت، ابعاد و گستره تمدن اسلامی- ایرانی کدام است؟ و چه الگوی مناسبی می‌توان برای آن طراحی و پیشنهاد کرد؟

مبانی نظری و پیشینه‌شناسی تحقیق

قدرت نرم: در سیاست (و به‌ویژه در سیاست بین‌الملل)، قدرت نرم به‌جای اجبار (برعکس قدرت سخت)، توانایی جذب و انتخاب است. به‌عبارت دیگر، قدرت نرم شامل شکل دادن به ترجیحات دیگران از طریق جذابیت و جذب است. یکی از ویژگی‌های تعیین‌کننده قدرت نرم

این است که اجباری نیست. منابع قدرت نرم شامل فرهنگ، ارزش‌های سیاسی و سیاست‌های خارجی است. مؤلفه‌های قدرت نرم عبارتند از: دانش، فرهنگ و ایدئولوژی (نای، ۲۰۰۹: ۱۷۲).

قدرت سخت: به استفاده از ابزار نظامی و اقتصادی برای تأثیرگذاری بر رفتار یا منافع دیگر نهادهای سیاسی گفته می‌شود. این شکل از قدرت سیاسی اغلب تهاجمی (اجبارآمیز) است و زمانی مؤثر است که توسط یک بازیگر سیاسی در مقابل بازیگر دیگری که از نظر قدرت نظامی یا اقتصادی ضعیف‌تر باشد، به کار می‌رود. قدرت سخت در مقابل قدرت نرم که از دیپلماسی، فرهنگ و تاریخ نشأت می‌گیرد، قرار دارد. (کاپلند، ۲۰۱۰: ۸۲).

قدرت هوشمند: در مطالعات روابط بین‌الملل، به استفاده ترکیبی از راهبردهای قدرت سخت و قدرت نرم گفته می‌شود (نای، ۲۰۰۹: ۱۳۵۱). «قدرت هوشمند» به معنای ترکیب هوشمندانه قدرت سخت و نرم در مقابله با تهدیدات علیه امنیت ملی است. ناسل معتقد است که توانایی‌ها و برتری‌های نظامی، اقتصادی، فرهنگی و ایدئولوژیک باید در یک جهت هماهنگ شوند تا برآیند آن تداوم برتری یک کشور را تضمین کند (ناسل، ۲۰۰۴: ۱۳).

منابع قدرت نرم شامل فرهنگ، ایدئولوژی، عقاید، هویت تاریخی و... است در حالی منابع قدرت سخت اقتصاد، فناوری، سیاست، محصولات فرهنگی و آموزشی و تجهیزات نظامی است (خاشعی و مراد امام زاده جعفر، ۲۰۱۳: ۳۶).

سازه‌های فرهنگی و تمدنی:

سازه: عامل، ساختار، واحد ساختار، عناصر ساختار، واحد نحوی، مولفه در جمله و در روانشناسی فکر یا مفهوم پیچیده‌ای است که از ترکیب افکار ساده‌تر شکل می‌گیرد. در معنای وسیع و کاربردی در علوم فنی، عبارتست از نوعی ساختار خلق شده به دست بشر که شامل اجزایی با روابط پیچیده باشد و اهداف مدنظر انسانی را محقق سازد. سازه در مهندسی سازه عبارت است از یک عضو یا مجموعه‌ای از اعضا که برای تحمل و انتقال نیرو به کار می‌رود.

۱ Nye

۲ Copeland

۳ Nye

۴ Nossel

مهم‌ترین این اهداف شامل تعادلی پایدار با حفظ شکل هندسی و الگوی از پیش تعیین شده است. تفاوت ساختار با سازه در آن است که ساختار یک فرم طبیعی دارد و باید کشف یا مشاهده شود؛ حال آنکه سازه دارای طراحی انسانی و مخلوق دست بشر است.

سازه فرهنگی: یک ساختار ذهنی برآمده از اجتماعات انسانی است که معمولاً دارای

خصوصیات زیر است:

- بافت شکل دهنده آن شامل: مجموعه درهم تنیده‌ای از دانش‌ها، باورها، هنرها، قوانین، اخلاقیات، عادات و آن چیزی است که فرد به‌عنوان عضوی از جامعه از جامعه خویش فرامی‌گیرد.

- از جنس نرم و ذهنیت بوده، ماهیتی مفهومی و محتوایی داشته، جنبه‌های معنوی زندگی جمعی انسان‌ها، همانند آیین‌ها و آداب، زبان، دین و دانش را در برمی‌گیرد.

- پایدار است؛ در طول زمان خود را حفظ می‌کند و با محیط تعامل داشته و زنده و پویا است و همگرایی آن بر واگرایی غلبه دارد.

- دارای تعادل است؛ این تعادل بر اساس تعادل مرکز ثقل آن تعریف می‌شود.

- در طول زمان در حال ایجاد پدیده‌ها و عناصر عینی پدید آمده از ماهیت خود است.

- معمولاً هدف‌دار و جهت‌دار بوده و مدت زمان ماندگاری و انعطاف‌پذیری تمدن ناشی از آن، از میزان راهبردی بودن هدف و چشم‌انداز و استحکام سازه فرهنگی، تعیین می‌شود.

- فرایند ایجاد سازه فرهنگی از مسیر معماری نرم می‌گذرد و سازه فرهنگی منجر به سازه تمدنی می‌شود.

سازه تمدنی: یک ساختار برآمده از عمل و دستاوردهای اجتماعات انسانی است که عموماً

دارای خصوصیات زیر است:

- ساخت آن از شبکه‌ای از شهرهایی که با فرهنگ‌های قبل از شهری باهم ادغام شده‌اند و با روابط اقتصادی، سیاسی، نظامی، دیپلماتیک، و فرهنگی تعریف شده‌اند، شناخته می‌شود.
  - از جنس سخت و عینی بوده و ماهیتی کالبدی، شکلی و قابل مشاهده داشته، جنبه‌های مادی ساخته‌های انسانی، همچون معماری و شهرسازی و فناوری را به خود گرفته است.
  - ترکیبی قاعده‌مند و ساخت‌یافته دارد و عموماً دارای یک ساخت منظم، قاعده‌مند و منتظم بوده، در نتیجه وجود نظم اجتماعی و حکومت قانون و رفاه نسبی امکان وجود می‌یابد.
  - پایدار است و در طول زمان خود را حفظ می‌کند و بارهای محیطی را سازماندهی و منتقل می‌کند.
  - دارای تعادل است. این تعادل بر اساس تعادل سازه فرهنگی آن تعریف می‌شود.
  - در طول زمان در حال چالش با پدیده‌ها و سازه‌های عینی و تمدنی محیطی و تاثیر و تاثیرپذیری از آنهاست.
  - سازه تمدنی منجر به تمدن ملی، منطقه‌ای یا جهانی می‌شود. بر این اساس تمدن اسلامی- ایرانی، تمدنی منطقه‌ای و تمدن نوین اسلامی، بالقوه زمینه‌ای برای تمدن عدل جهانی خواهد بود.
  - فرایند ایجاد سازه تمدنی از سازه فرهنگی آغاز و از مسیر معماری سخت می‌گذرد.
- در بعضی از جوامع سازه تمدنی بر سازه فرهنگی اولویت وجودی داشته و سازه فرهنگی از سازه تمدنی آنها پدید آمده و استمرار می‌یابد. در این تحقیق سازه فرهنگی به‌عنوان هسته قدرت نرم و سازه تمدنی به‌عنوان هسته قدرت سخت لحاظ شده و تمدن اسلامی- ایرانی به‌عنوان بن‌مایه و هسته قدرت هوشمند تعریف می‌شود.

معماری نرم، فرایندی است که با تغییرات نرم مبتنی بر نفوذ در انسان‌ها و انسان‌سازی انجام می‌شود و با استفاده از عناصر فرهنگ اسلامی (شیعی) و فرهنگ ایرانی و تلفیق درست و متعادل این دو مورد بر مبنای اهداف راهبردی، جامعه‌سازی انجام می‌پذیرد و منجر به ایجاد سازه فرهنگی می‌شود.

معماری سخت، فرایندی است که با تغییرات سخت و مبتنی بر اقتدار، با استفاده از عناصر تمدن اسلامی و تمدنی ایرانی، سازه فرهنگی شکل گرفته در مرحله قبل را با نظام‌سازی به سازه تمدنی نو تبدیل و سپس با دولت‌سازی، تمدن ایرانی اسلامی را ایجاد می‌کند.

مدینه‌های فارابی:

جامعه فاضله فارابی: جمعی از افراد انسانی است که دارای کنش و واکنش اجتماعی و برخوردار از همبستگی اجتماعی هستند. افراد جامعه، مانند اجزاء طبیعت در عین استقلال نسبی و پویایی فردی در پرتو همبستگی اجتماعی، نظام واحدی را تشکیل می‌دهند. نظام جامعه فاضله، همانند نظام عالم (به‌طور کلی) و نظام بدن انسان، نظامی خودبسنده است. فارابی به مقتضای بیش‌تر شیعی خود، رهبری را در پیامبر یا کسی که تداوم دهنده پیامبری است، منحصر می‌داند و از آنجا که طبق بیش‌تر شیعی، در دوره جامعه دینی در غیبت امام و رهبری به‌سر می‌برد، نظریه جانشینی رئیس اول را ارائه کرده است.

جوامع غیر فاضله (انحرافی) فارابی: عبارتند از: ۱- **جامعه جاهله**، جامعه‌ای است که مردم آن نه سعادت را شناخته‌اند و نه به ذهنشان خطور کرده است. ۲- **جامعه فاسقه**، جامعه‌ای است که مردم آن به اصول فاضله اعتقاد دارند و به افعالی که باعث رسیدن به سعادت است، راهنمایی و ارشاد شده‌اند و آنها را می‌شناسند ولی به هیچ‌یک از آن افعال عمل نمی‌کنند. ۳- **جامعه ضالّه**: جامعه‌ای است که برای مردم آن، اموری دیگر غیر از اصول فاضله بیان شده است؛ یعنی اصول وضع شده برای آنان غیر از اصول فاضله است و سعادت تعریف شده برای آنان غیر از سعادت حقیقی است و اعمال و آراء وضع شده، آنان را به سعادت حقیقی نمی‌رساند. ۴- **جامعه مبدله**: جامعه‌ای است که در گذشته جامعه فاضله بوده است؛ ولی دگرگون شده و رفتار و اندیشه‌هایی غیر از جامعه فاضله در آن رخنه کرده و به جامعه غیر فاضله تغییر هویت داده است.

تهاجم فرهنگی:

مهندسی معکوس: یکی از شاخه‌های جدید دانش مهندسی است و از جمله دانش‌هایی است که در آن از پاسخ به سؤال می‌رسند و در واقع در جریان مهندسی معکوس در پی کشف فرایند اصول فناورانه یک دستگاه، شیئی یا یک نظام هستند؛ به بیان دیگر مهندسی معکوس یک فرایند حل مسئله است که به جای آنکه از سؤال آغاز شود، از پاسخ موجود آغاز می‌شود. کاربرد اصلی مهندسی معکوس در یکی از دو مورد زیر است:

۱- وقتی جواب یک مسئله را می‌دانیم؛ اما نمی‌دانیم این جواب پاسخ به چه سوالی است.

۲- وقتی سؤال و پاسخ را می‌دانیم؛ اما نمی‌دانیم مسیر و فرایند رسیدن به این پاسخ چه بوده است.

معمولاً هدف مهندسی معکوس، استخراج دانش یا طراحی نهفته در یک محصول (کالا یا خدمت) است. این کار عموماً با هدف تولید مجدد آن محصول یا تحلیل آن محصول انجام می‌شود.

مهندسی معکوس برای بازیابی و تشخیص اجزای متشکل یک محصول به‌ویژه در صورت عدم دسترسی به طراحی اولیه کاربرد داشته و برای نگهداری، گسترش و توسعه امکانات موجود و مهندسی مجدد مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ این روش، یکی از روش‌های علمی مورد استفاده جوامع پیشرفته است.

مدیریت بر مبنای انتظارات:

بسیاری از مطالعات نشان می‌دهد که افراد در صورتی که توانایی‌ها و موفقیت خود را باور کنند، به عظمت و بزرگی دست می‌یابند. این افراد بدون توانایی یا استعدادی خاص، می‌توانند با تصویر کردن و باور داشتن وضع مطلوب امور، آنها را محقق سازند. اگر مدیران بتوانند انتظارات متعالی را در دیگران توسعه بخشند، در اینصورت است که نگرش مبتنی بر انتظار، از ارزش و معنای واقعی برخوردار خواهد شد. در عوض تکیه بر این امر که افراد جامعه هر یک به‌تنهایی به توسعه انتظارات از خود اقدام کنند، می‌توانند انتظارات متقابل جمعی را توسعه بخشیده و بدین ترتیب فرهنگ و فضای تمام عیار موفقیت را در محیط جامعه به‌وجود آورند.

مهندسی مجدد:

عبارت است از بازاندیشی بنیادین و ریشه‌ای فرایندها برای دستیابی به پیشرفتی شگفت‌انگیز در معیارهای حساسی چون کیفیت و سرعت خدمات. مهندسی مجدد، ترک کردن روش‌های کهنه و دستیابی به روش‌های تازه‌ای است که برای تولید کالاها و خدمات شرکت و انتقال ارزش به مشتری لازم هستند. مهندسی مجدد را با نام‌های متفاوتی می‌توان شناخت، نام‌هایی مانند طراحی مجدد فرایندهای اصلی (کالپان و مورداک)، نوآوری فرایندی (داونپورت)، طراحی مجدد فرایندهای کسب‌وکار (داونپورت و شورت، ابلنسکی)، مهندسی مجدد سازمان (لوونتال، هامر و چمپی)، طراحی مجدد ریشه‌ای (جوهاسون) و معماری مجدد سازمان (تالوار) همگی از نام‌هایی هستند که مقوله مهندسی مجدد را معرفی کرده‌اند. پس چنانچه از ما خواسته شود تعریف کوتاهی از مهندسی مجدد به عمل آوریم پاسخ می‌دهیم: همه چیز را از نو آغاز کردن.

در این تحقیق مهندسی معکوس بر روی اجزاء و عناصر تشکیل دهنده فرهنگ انجام و سپس از تجزیه هر کدام به کوچکترین اجزای ممکن، تغییرات هدف‌دار مورد نظر اعمال و سپس در فرایند مهندسی مجدد این تغییرات به سازه تمدنی و فرهنگی منتقل و موجب تغییر در ساخت و تعادل سازه‌های مذکور و انحراف معیار آنها می‌شود (تهاجم فرهنگی). این فرایند را می‌توان در راستای مهندسی فرهنگی به خدمت اهداف راهبردی نظام و اعمال تغییرات کنترل شده برای بهبود وضعیت و تغییر و اصلاح عناصر مبدل شده فرهنگ و تمدن به کار گرفت و تهدید را تبدیل به فرصت کرد.

فرهنگ: کلمه فرهنگ، کلمه‌ای مشترک است که حوزه وسیعی از معانی متفاوت را دربر می‌گیرد. «این واژه مرکب که از نظر لغوی به معنای بالا کشیدن، برکشیدن و بیرون کشیدن است، هیچگاه در ادبیات فارسی به مفهومی که برخاسته از ریشه کلمه باشد نیامده است.» (روح‌الامینی، ۱۳۹۴: ۱۱). «ادوارد تایلور» اولین و جامع‌ترین تعریف از واژه فرهنگ را اینگونه بیان می‌کند: «فرهنگ مجموعه‌ای است پیچیده، شامل معارف، اعتقادات، هنرها، صنایع، تکنیک‌ها، اخلاق، قوانین، سنن و بالاخره تمام عادات، رفتارها و ضوابطی که انسان به عنوان عضو یک جامعه آن را از جامعه خود فرا می‌گیرد و در قبال آن جامعه تعهداتی به عهده دارد.» (روح‌الامینی، ۱۳۹۴: ۱۱).

عناصر هفت‌گانه فرهنگ، به شرح زیر است:

هنجارها: در اصطلاح ادبی، به گونیا، گفته می‌شود. عمده‌ترین انواع هنجارها، عبارتند از: سنت‌های عامه، آداب، شعائر و اخلاقیات.

نمادها: اشاره، مضمون یا رفتاری که در روابط اجتماعی، به‌کار رود تا به‌وسیله آن، چیز دیگر را القاء یا تداعی کند.

نقش‌ها: از مسیر نقش‌ها، چگونگی ارتباطات فردی و اجتماعی، شکل و سامان می‌یابد.

بینش‌ها: فرهنگ یک ملت، بیش از هر چیز، تحت تأثیر بینش‌ها، عقاید و ایدئولوژی‌های حاکم بر آن است.

ارزش‌ها: ارزش‌ها می‌گویند که چه چیز مطلوب است و کدام روش، از نظر اجتماعی، نامطلوب و نکوهیده است.

علوم و فنون: نقش علم و فناوری، در تمام زمینه‌های زندگی انسان، تعیین کننده است.

ساختارها: ساختار اجتماعی، نمایشگر فعالیت و ارتباط متقابل نقش‌هاست و حقوق و تکالیف سازمان یافته میان افراد و گروه‌ها را مشخص می‌کند.

تمدن: دهخدا گوید: تمدن در لغت به‌معنای تخلق به اخلاق اهل شهر و انتقال از خشونت و جهل به حالت ظرافت و انس و معرفت در شهر، انتظام شهر کردن و اجتماع اهل حرفه، و مجازاً تربیت و ادب است (دهخدا، ۱۳۷۰: ذیل واژه «تمدن») و در فرهنگ لغت معین گفته شده است: تمدن یعنی همکاری افراد یک جامعه در امور اجتماعی، اقتصادی، دینی، سیاسی و... (معین، ۱۳۸۷: ۳۴۵).

کلمه تمدن در عربی معادل واژه «الحضارة» به معنای اقامت در شهر است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۲: ۱۰۳) و از ریشه «حَضَرَ» به معنای شهر، قریه و روستاست و در مقابل آن، بدویّت و بادیه‌نشینی قرار دارد (احمد امین، ۲۰۰۵: ۱۱). بدین معنای تمدن مرحله‌ای از تکامل فکری، علمی، هنری، ادبی و اجتماعی جامعه خواهد بود (جان احمدی، ۱۳۸۸: ۲۴).

در زبان‌های انگلیسی و فرانسوی، اصطلاح تمدن با واژه‌های سیویلیزیشن^۱ برگردان می‌شود که در تلفظ با هم متفاوتند و هر دو از ریشه کلمه انگلیسی سیویل^۱ به معنای «مدنی» و «با تربیت

^۱ Civilization

اجتماعی» برگرفته شده‌اند. این کلمه در فرهنگ‌های انگلیسی مترادف با کلمات مؤدب، بانزاکت، نجیب، مبادی آداب، قابل احترام، شهرنشین آمده (بختی، ۱۳۷۲: ۸۹). در فرهنگ‌های فرانسوی زبان، آنرا مترادف با کلمات پیشرفت و ترفیع، ترقی و توسعه، تحول و تطور ذکر می‌کنند. در تعریفی دیگر می‌توان تمدن را «مجموعه دستاوردهای مادی و معنوی بشر در یک منطقه، کشور یا عصر معین یا حالات پیشرفته و سازمان یافته فکری و فرهنگی هر جامعه که نشان آن پیشرفت در علم و هنر و ظهور نهادهای اجتماعی و سیاسی است.» (انوری، ۱۳۸۳: ۳۳۷). تمدن حاصل تعالی فرهنگی و پذیرش نظم اجتماعی است. تمدن خروج از بادیه‌نشینی و گام نهادن در شاهراه نهادینه‌شدن امور اجتماعی یا به قول ابن خلدون عمران یافتن است (ولایتی، ۱۳۸۴: ۲۲).

در این تحقیق رابطه فرهنگ و تمدن بر اساس جنبه علمی و عینی داشتن تمدن و جنبه ذهنی و معنوی داشتن فرهنگ مدنظر است.

تمدن اسلامی:

تمدن اسلامی مصداقی از تمدن بشری است که مدعی است افزون بر دارا بودن همه ویژگی‌های مشترک تمدن‌ها، ویژگی‌های خاصی نیز دارد. برای نمونه، تمدن مطلوب اسلامی وضعی از تاریخ اسلام است که در آن همه مناسبات فردی و اجتماعی (اعم از روابط و نیازهای ظاهری و باطنی) برمحور آموزه‌های اسلامی صورت گرفته باشد. از آنجا که تمدن‌ها همواره تمدن ملت‌ها و امت‌ها هستند، منظور از تمدن اسلامی نیز تمدن مسلمانان است. این تمدن وضعی است که در نسبت با تمدن مطلوب اسلامی و معطوف به آن شکل گرفته است، ولی همواره در مرتبه‌ای به لحاظ اعتبار، نازل‌تر از آن قرار دارد. تمدن اسلامی فعل مسلمانان است و به ضرورت خود از جنس نص نیست، اما حجیت و عقلانیت خود را از نصوص اسلامی می‌گیرد. توجه به این نکته از آن روی مهم است که بدانیم عقلانیت تمدن‌های رقیب از جمله تمدن غرب هرگز نمی‌توانند و نباید معیار ارزیابی تمدن اسلامی قرار گیرند (رهدار، ۱۳۹۳: ۸۳).

گستره تمدن اسلامی- ایرانی:

تمدن ایرانی: تاریخ ایران را به دو دوره پیش از ورود اسلام و پس از آن تقسیم می‌کنند. دولت‌های حاکم بر ایران از ابتدا تاکنون عبارتند از:

پیش از اسلام:

دوران پهلوانی: پیشدادیان، کیانیان، دوران باستان اولیه

پیش از تاریخ: نیایلامی، تمدن جیرفت، ایلامیان، اکد، لولوبیان، کاسیان، امپراتوری آشوری نو، اورارتو، منائیان

دوران باستان کلاسیک: پادشاهی ماد، سکاها، امپراتوری بابل نو، شاهنشاهی هخامنشی، پادشاهی ارمنستان، آتورپاتکان، پادشاهی کاپادوکیه، امپراتوری سلوکی، پادشاهی پتوس، شاهان پارس، شاهنشاهی اشکانی، پادشاهی میشان، پادشاهی سورن، شاهنشاهی ساسانی، زرمهرشاهیان، کاروندیان

پس از اسلام:

دوران میانه: خلافت راشدین، خلافت اموی، خلافت عباسی، دودمان گویاریان، باوندیان، مسمغان دماوند، پادوسبانیان، جستانیان، علویان طبرستان، طاهریان، سامانیان، صفاریان، غوریان، ساجیان، سالاریان، زیاریان، آل الیاس، آل بویه، غزنویان، آل کاکویه، شاهان نصری، ملوک شبانکاره، امپراتوری سلجوقی، خوارزمشاهیان، اتابکان آذربایجان، اتابکان یزد، اتابکان فارس، هزاراسپیان، پیشتکینیان، قراختاییان کرمان، ملوک مهربانی، کرتیان، ایلخانان، چوپانیان، مظفریان، جلایریان، سرداران، آل اینجو، مرعشیان، امپراتوری تیموری، کیاییان، قراقویونلو، آق‌قویونلو

دوران معاصر اولیه: صفویان، هوتکیان، افشاریان، خانان تالش، زندیان، قاجاریان

دوران معاصر: دودمان پهلوی، دولت موقت، جمهوری اسلامی

ماهیت تمدن اسلامی- ایرانی:

مولفه‌های تمدن اسلامی- ایرانی:

تاریخ ایران بعد از اسلام از پنج مرحله تشکیل می‌شود:

۱. ورود اسلام تا قرن دوم؛ ۲. عصر طلایی تمدن اسلامی؛ ۳. حمله مغول و آسیب‌های تمدنی آن؛ ۴. روی کار آمدن صفویه و اثرگذاری تشیع در حوزه سیاست؛ ۵. عصر انقلاب اسلامی ایران.

تمدن اسلامی - ایرانی در طول این سالها تغییرات و فراز و فرودهای بسیاری داشته و درباره چگونگی و چرایی این دگرگونی‌ها نظریه‌پردازی‌های گوناگونی شده است. خصلت پویا و برون‌گرای تمدن ایرانی همیشه سطح و حجم این دگرگونی‌ها را افزایش داده است. میل به گسترش ارتباطات فکری و دستاوردهای عینی تمدن ایرانی در طول تاریخ، موجب غنا و تنوع ابعاد کلی تمدن شده است؛ با این همه، مفهوم تمدن اسلامی - ایرانی با ویژگی خاصی در ابعاد هستی‌شناسی، انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی، دین‌شناسی و سیاسی گره خورد که موجب پایایی و استواری فرهنگ ویژه‌ای شده که در کمتر جای جهان می‌توان از آن سراغ گرفت (فرای، ۱۳۸۰: ۱). به‌طور کلی می‌توان گفت تمدن اسلامی - ایرانی از این خصیصه‌ها برخوردار است:

۱. خداشناسی
۲. انسان‌شناسی
۳. هستی‌شناسی
۴. معرفت‌شناسی (رک: صنم زاده، ۱۳۹۴: ۴۱۳-۴۳۷).

شاخص‌های تمدن اسلامی - ایرانی:

در اندیشه مقام معظم رهبری شاخص‌های تمدن نوین اسلامی، بهره‌مندی انسان‌ها از همه ظرفیت‌های مادی و معنوی است که خداوند برای تأمین سعادت و تعالی آنان در عالم طبیعت و در وجود خود آنان تعبیه کرده است (اکبری و رضایی، ۱۳۹۴: ۶۵-۱۰۸). محوریت قوانین قرآن، ایمان، علم، اخلاق، مجاهدت، حکومت مردمی و اندیشه پیشرفته، اجتهاد و پاسخگویی به نیازهای نوین بشر، پرهیز از تحجر و ارتجاع و نیز بدعت و التقاط، ایجاد رفاه عمومی، استقرار عدالت، خلاص شدن از اقتصاد مبتنی بر ویژه‌خواری، ربا، تکاثر و دفاع از مظلومان عالم است که وجه مشترک شاخص‌های تمدن اسلامی در دیدگاه معظم‌له و سایر اندیشمندان اسلامی است. ایشان از ابتکار و خلاقیت، توجه به رسانه‌های مدرن، هنر، سینما، بهبود روابط بین‌الملل، صدور احکام فقهی متناسب با نیازهای جدید بشری به‌عنوان شاخص‌های تمدن نوین اسلامی یاد می‌کنند که همین

شاخص‌ها قابلیت این را دارند که جهان‌بینی مادی ظالمانه غرب را به سوی سعادت برهاند (بیانات مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) در دیدار اجلاس جهانی علما و بیداری اسلامی، ۱۳۹۲/۲/۹).

ابعاد تمدن اسلامی- ایرانی:

رهبر معظم انقلاب در بیانات خویش در نخستین جلسه نشست‌های راهبردی تدوین الگو، مهم‌ترین عرصه‌های پیشرفت را در چند محور اساسی دسته‌بندی کردند. بر اساس آنچه از بیانات مقام معظم رهبری و الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت استحصال شده ابعاد تمدن نوین اسلامی شامل: بعد اجتماعی- فرهنگی، بعد سیاسی، بعد معنوی و بعد اقتصادی است (رک: ذاکری قرآنی و سایرین، ۱۳۹۶).

گام‌های پنج‌گانه رسیدن به تمدن نوین اسلامی از نظر رهبر معظم انقلاب:

از منظر رهبر معظم انقلاب اسلامی (مدظله‌العالی) دستیابی به حیات طیبه و تحقق تمدن نوین اسلامی مستلزم سپری شدن ۵ مرحله است: مرحله انقلاب اسلامی، مرحله خودسازی، مرحله جامعه‌سازی، مرحله نظام‌سازی و مرحله دولت‌سازی.

روش‌شناسی تحقیق:

در این تحقیق که بر اساس چگونگی به‌دست آوردن داده‌های مورد نیاز و از نظر طبقه‌بندی تحقیقات با توجه به هدف آنها، در زمره تحقیقات کاربردی، توسعه‌ای بوده و از نظر روش‌شناسی نیز مبتنی بر روش پژوهش کیفی (تحلیل محتوا) است که به تبیین ماهیت، ابعاد و گستره تمدن اسلامی ایرانی و سپس ارائه الگوی پیشنهادی مناسب برای تمدن‌سازی و راهبری آن می‌پردازد. الگوی ارائه شده در این تحقیق، از جنس نقشه‌راه بوده، گذشته، حال و آینده تمدن اسلامی- ایرانی را به یکدیگر مرتبط می‌کند و برای راهبری تمدن‌سازی طراحی و یک الگوی مفهومی است. بر این اساس، در ابتدا از طریق مطالعه اسنادی، مفهوم‌شناسی ماهیت، ابعاد و گستره تمدن اسلامی ایرانی انجام و سپس از طریق روش دلفی (۲۳ خبره) طی سه مرحله نتایج حاصل از تحقیق بالا بررسی و تایید و الگوی پیشنهادی ارائه و تایید نهایی شد. روش تحلیل در این تحقیق دلفی و با شیوه‌ی گلوله برفی است.

پرسشنامه‌ای با هدف کسب نظر خبرگان راجع به میزان موافقت آنها با ابعاد، ماهیت و گستره تمدن اسلامی ایرانی تنظیم شد که گویه‌های آنها از طریق مطالعه کتب، پایان نامه‌ها و بهره‌گیری از مقالات و پیشینه‌های مرتبط با آن و نیز بهره‌گیری از نظرات خبرگان به دست آمده بود. این پرسشنامه به اساتید محترم راهنما و مشاوران و ۵ نفر از اساتید و صاحب‌نظران ارائه و پس از بررسی‌ها و بازبینی‌های مکرر اساتید و صاحب‌نظران، توصیه‌های لازم در خصوص اصلاح، حذف و اضافه نمودن تعدادی از سوالات صورت پذیرفت تا سرانجام پرسشنامه‌ی مورد نظر این تحقیق تهیه شد. پرسشنامه نیمه ساختاریافته در ابتدا دارای ۵ سوال بر اساس طیف لیکرت بوده و هر سوال یک پاسخ باز نیز برای دریافت نظر خبره برای تاثیر در مرحله بعدی داشته است. هر یک از خبرگان در طیف ۵ گانه از طریق متغیرهای کلامی بسیار کم اهمیت، کم اهمیت، اهمیت متوسط، اهمیت زیاد و اهمیت بسیار زیاد، میزان موافقت خود را با گویه‌های مندرج در پرسشنامه ابراز کرده و نظرات خود را نیز مطرح نمودند. در طی فرایند دوره‌های دلفی با تغییرات و نظرات خبرگان محترم تعداد سوالات نهایتاً به ۹ سوال منجر و الگوی پیشنهادی تکمیل و پاسخ داده شد. این تحقیق در محیط‌های دانشگاهی و حوزوی ایران (با تمرکز بر تهران و قم) و در بازه زمانی سالهای ۱۳۹۵-۱۴۰۰ به انجام رسیده است. (به علت همزمانی با شیوع کرونا و مشکلات دیگر زمان تحقیق بیشتر از متعارف به درازا کشیده است).

جامعه آماری و روش نمونه‌گیری:

ویژگی اصلی خبرگان منتخب در این پژوهش داشتن دانش و تجربه لازم در موضوع مربوطه بود؛ خبرگان باید دارای مدرک تحصیلی دکترا یا سطح ۴ حوزه بودند. بر این اساس و با نمونه‌گیری غیر احتمالی و روش قضاوتی ۱۰ نفر خبرگان منتخب برگزیده شدند و ۱۶ نفر خبره دیگر توسط ۱۰ نفر خبره به شیوه گلوله برفی معرفی شدند. آمادگی اولیه برای اجرای طرح توسط آنها به وجود آمد. از تعداد مذکور ۲۳ نفر پاسخ کامل داده و سه نفر دیگر حذف شدند. بر اساس جدول ۱-۳، ۷۸٫۳ درصد کل پاسخ‌دهندگان را مردان و ۲۱٫۷ درصد را زنان تشکیل دادند. بیشتر پاسخ‌دهندگان در رده سنی بیشتر از ۵۰ سال قرار داشتند و کمترین فراوانی نیز مربوط به افراد بین ۳۱ تا ۴۰ سال بود. همچنین، بیشتر افراد دارای مدرک دکتری بودند. حدود ۵۶٫۵ درصد کل

پاسخ‌دهندگان تحصیلات دکتری داشتند. بیشتر افراد دارای سابقه فعالیت ۲۰ سال به بالا بودند. جدول ۱ مشخصات جامعه آماری (خبرگان تحقیق) را نشان می‌دهد.

جدول (۱): اطلاعات عمومی مرتبط با شرکت‌کنندگان در فن دلفی

درصد	تعداد	سطح تحصیلات	
۷۸.۳	۱۸	مرد	جنسیت
۲۱.۷	۵	زن	
۱۰۰	۲۳	کل	
۱۳	۳	۳۱ تا ۴۰ سال	سن بر حسب سال
۳۴.۸	۸	۴۱ تا ۵۰ سال	
۵۲.۲	۱۲	بیشتر از ۵۰ سال	
۱۰۰	۲۳	کل	
۵۶.۵	۱۳	دکتری	سطح تحصیلات
۴۳.۵	۱۰	حوزوی (سطح ۴)	
۱۰۰	۲۳	کل	
۸.۷	۲	۱۰ تا ۱۵ سال	سابقه فعالیت
۱۳	۳	۱۵ تا ۲۰ سال	
۷۸.۳	۱۸	۲۰ سال به بالا	
۱۰۰	۲۳	کل	

منبع: (یافته‌های پژوهشگر)

روش و ابزار جمع‌آوری داده‌ها:

گردآوری داده‌ها در روش‌های کیفی می‌تواند از منابع متعددی همچون مصاحبه با افراد، مقالات منتشر شده در مجلات علمی، مستندات منتشر شده دولتی، مقالات ارائه شده در سمینارها، کنفرانس‌ها و سخنرانی‌های علمی، گزارش‌های رسانه‌ای و نیز کتاب‌های تألیف شده صورت پذیرد (دلور، ۱۳۸۳: ۱۳۲). در این پژوهش در مرحله اول، ابعاد، ماهیت و گستره تمدن اسلامی-ایرانی از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و روش فیش‌برداری استخراج شده و مصاحبه با دانشگاهیان و اساتید در حوزه‌های اسلامی و تاریخی و تمدنی به عمل آمد. سپس نظرات خبرگان امر نیز در قالب پرسشنامه دریافت شد. بنابراین ابزار گردآوری اطلاعات در این تحقیق، مصاحبه و پرسشنامه است.

روایی ابزار جمع‌آوری داده‌ها:

روایی ابزار تحقیق به روش دلفی صورت گرفته است؛ فرایند دلفی تا زمانی ادامه می‌یابد که در این حالت پاسخ‌های شرکت‌کننده‌ها پس از سه مرحله به اندازه کافی با ثبات شده و این نشان‌دهنده پایداری نتایج دلفی است. به عبارتی پس از سه مرحله پاسخ‌های خبرگان به سازگاری و ثبات کافی رسید. بنابراین می‌توان گفت نتایج به‌دست آمده از پایداری لازم برخوردار است. همچنین اعضای گروه خبرگان همگی دارای دانش و تجربه کافی در موضوع مربوط بودند و از مدرک تحصیلی دکتری یا سطح ۴ حوزه برخوردار بودند. بنابراین روایی نتایج روش دلفی در مطالعه حاضر تایید می‌شود.

گام‌های روش دلفی:

مراحل اجرای فن دلفی را به‌صورت خلاصه می‌توان به شرح زیر بیان کرد:

- ۱- یافتن و انتخاب اعضا از بین متخصصان صاحب‌نظر در موضوع مورد بررسی و شکل‌گیری پنل در دلفی؛
- ۲- طراحی و تنظیم پرسشنامه دور اول دلفی؛
- ۳- تشریح پرسشنامه و نهایی سازی آن به منظور شفاف‌سازی واژه‌ها و رفع ابهامات؛
- ۴- توزیع پرسشنامه بین اعضای پنل؛
- ۵- تحلیل پاسخ‌های دوره اول و سپس آماده‌سازی پرسشنامه دور دوم دلفی؛
- ۶- توزیع پرسشنامه دور دوم بین اعضای پانل؛
- ۷- تحلیل پاسخ‌های دور دوم مراحل ۶ تا ۸ تا ایجاد اجماع لازم و رسیدن به اشباع بین اعضا؛
- ۸- آماده سازی گزارش و ارائه نتایج توسط تیم تحلیلگر.

نظرسنجی مرحله نخست:

پرسشنامه دوره اول دلفی به‌صورت غیر حضوری و اینترنتی بین ۲۶ نفر اعضای پانل که قبل از این با آنها به‌صورت حضوری صحبت شده و توجیه شده بودند، توزیع شد؛ در این دور فهرستی از مولفه‌های تاثیرگذار بر ابعاد ماهیت و گستره تمدن اسلامی-ایرانی و نیز الگوی مناسب که با پژوهش‌های پیشین و مصاحبه‌ها استخراج شده بود، ارائه شد. در بخش اول پرسشنامه

پاسخگو باید نظر خود را درباره اهمیت مولفه‌های ذکر شده با انتخاب یکی از گزینه‌های موجود در مقابل آنها اعلام می‌کرد. این گزینه‌ها در قالب طیف لیکرت و شامل اهمیت بسیار کم ۱، کم اهمیت ۲، اهمیت متوسط ۳، اهمیت زیاد ۴، اهمیت بسیار زیاد ۵ بوده است. گرین (۱۹۸۲) معتقد است که حداقل ۷۰٪ خبرگان شرکت کننده در فرایند دلفی گزینه‌های زیاد و خیلی زیاد باید دارای اتفاق نظر باشند. همچنین هر سوال یک گزینه پاسخ باز داشت.

بر اساس آمار توصیفی دور اول ۷ شاخص که درصد اجماع آنها پایین‌تر از ۰,۷ بود در دور بعدی مورد بررسی و ۳۲ شاخص مورد تایید قرار گرفتند. بخش دوم پرسشنامه دور اول روش دلفی به ارائه عوامل موثری اختصاص داشت که در فهرست بخش اول موجود نبود، اما از نظر پاسخ‌دهندگان مهم و کلیدی به‌شمار می‌آمد؛ در این بخش از پاسخ‌دهندگان خواسته شده بود که مولفه‌های مربوط به بررسی ابعاد ماهیت و گستره تمدن اسلامی- ایرانی را که در فهرست ارائه شده موجود نیستند، به همراه توضیح کوتاه ارائه کنند. در این بخش پاسخ‌دهندگان در مجموع ۲ مولفه را مطرح کردند که با ترکیب برخی از آنها و حذف پاسخ‌هایی که به‌نوعی دارای همپوشانی با عوامل موجود یا پیشنهادی بودند این دو مولفه با بقیه مولفه‌ها ادغام شد. با توجه به نتایج حاصل از این پرسشنامه، میانگین و درصد پاسخ‌های موافق و کاملاً موافق هر یک از مولفه‌ها به‌دست آمد. برای آنها که درصد کمتر از ۰,۴ بود حذف، بین ۰,۴ و ۰,۷ بررسی مجدد و بالای ۰,۷ تایید شدند.

نظرسنجی مرحله دوم:

بعد از یافته‌های دور اول دلفی، پرسشنامه دور دوم به‌صورت غیرحضوری و پست الکترونیک بین ۲۳ نفر از اعضای پانل توزیع گردید و پیگیری برای دریافت پاسخ آنها از هفته بعد از توزیع آغاز شد. برای جمع‌آوری این پرسشنامه‌ها با هر موضوع به‌طور میانگین سه بار به‌صورت تلفنی حضوری یا از طریق رایانامه تماس گرفته شد. دور دوم ۳ شاخص که درصد اجماع آنها پایین‌تر از ۰,۷ بود در دور بعدی مجدد مورد بررسی قرار گرفتند و سرانجام شاخص‌هایی که درصد اجماعی آنها بالاتر از ۰,۷ بود مورد تایید قرار گرفت.

نظرسنجی مرحله سوم:

بعد از جمع‌آوری یافته‌های دور دوم دلفی، پرسشنامه دور سوم به صورت غیرحضوری و پست الکترونیکی به ۲۳ نفر از اعضای پانل که برای شرکت در دور سوم اعلام آمادگی کرده بودند، تحویل داده شد. در پرسشنامه دور سوم مجموعه عواملی ارائه شد که شرکت‌کنندگان در دوره اول و دوم آنها را به عنوان عوامل کلیدی گستره، ماهیت و ابعاد تمدن اسلامی انتخاب کرده بودند. میانگین اهمیت این عوامل زیاد و بسیار زیاد بود و در مقابل هر عامل نیز میانگین پاسخ‌های اعضای پانل در دور دوم و پاسخ هر نفر نیز به صورت جداگانه درج شد. در این بخش پاسخ‌دهندگان مجدد نظر خود را درباره میزان اهمیت هر یک از عوامل با انتخاب یکی از گزینه‌های موجود در مقابل آنها اعلام کردند. جهت تجزیه و تحلیل یافته‌های توصیفی حاصل دور سوم شاخص‌هایی که درصد اجماع آنها بالاتر از ۰,۷ بود، یعنی ۳۵ شاخص مورد تایید قرار گرفتند. بنابراین، بر اساس هدف اول تحقیق که شناسایی عوامل تاثیرگذار در گستره، ابعاد و ماهیت تمدن اسلامی با استفاده از فن دلفی است در دور سوم دلفی ۳۵ شاخص در قالب ۹ مولفه مورد شناسایی قرار گرفت و اتفاق نظر حاصل شد.

آزمون کندال:

فن دلفی در سه مرحله اجرا شد که در مرحله سوم، نتایج نشان می‌دهند که به توافق جمعی رسیدیم و شاخص‌ها نهایی شدند. نتایج آزمون کندال در مراحل مختلف فن دلفی در جدول ۲ مشاهده می‌شود.

جدول (۲): آماره‌های آزمون کندال

شاخص‌ها	مرحله اول	مرحله دوم	مرحله سوم
تعداد	۳۶	۳۶	۳۶
ضریب کندال	۰,۴۳۸	۰,۴۸۶	۰,۸۲۵
آماره کای دو	۱۰۵۴,۲۴۵	۱۱۰۱,۵۷۲	۱۱۷۴,۶۳۳
درجه آزادی	۸۹	۸۹	۸۹
معناداری	۰,۰۰۰	۰,۰۰۰	۰,۰۰۰

منبع (یافته‌های پژوهشگر)

بر اساس نتایج جدول ۲ مقدار به دست آمده برای آماره آزمون کندال در مرحله سوم ۰٫۸۲۵. در سطح خطای یک درصد معنی دار است؛ چنین استنباط می شود که بین پاسخگویان در ارتباط با سوالات، توافق معنی داری وجود دارد و مقدار به دست آمده برای آماره کندال ۰٫۸۲۵ حاکی از اتفاق نظر بسیار بالای پاسخگویان است.

در مرحله سوم چون آماره کندال ۰٫۸۲۵ حاکی از اتفاق نظر بسیار بالای پاسخگویان است. با مشورت استاد راهنما، استاد مشاور و تحلیلگر آماری، روند کار دلفی متوقف شد.

بحث و نتیجه گیری:

ماهیت تمدن اسلامی- ایرانی:

فرایند ساخت دهی اجتماع همچنان که در دین مبین اسلام بوده است، از انسان سازی آغاز می شود، سپس جامعه سازی، آنگاه نظام سازی و سرانجام دولت سازی را در پی دارد. دو مرحله اول تغییر نرم و دو مرحله دوم تغییر سخت به شمار می آیند و به همین علت انسان سازی و جامعه سازی در بستر معماری نرم و نظام سازی و دولت سازی در بستر معماری سخت انجام می شوند. اولی به سازه فرهنگی و دومی به سازه تمدنی منجر می شوند. در اثر معماری نرم و درهم تنیدگی فرهنگ ایرانی و فرهنگ اسلامی، سازه فرهنگی و با معماری سخت و ساخت مشترک یافتن تمدن اسلامی و تمدن ایرانی، سازه تمدنی ایجاد می شود. تمدن اسلامی- ایرانی حاصل فرایند معماری نرم و سخت فرهنگ و تمدن اسلامی و ایرانی و امتزاج آنها بر اساس همگرایی این عناصر است. سازه فرهنگی به عنوان هسته قدرت نرم و سازه تمدنی به عنوان هسته قدرت سخت در این تحقیق لحاظ شده و قدرت هوشمند از برآیند متوازن این دو قدرت، زیر نظر ولی فقیه ایجاد و به پدیداری و پویایی تمدن اسلامی- ایرانی منجر می شود.

بر این اساس مولفه های الگوی تمدن اسلامی- ایرانی، عبارتند از: ۱- خداشناسی، ۲- انسان

شناسی، ۳- هستی شناسی، ۴- معرفت شناسی

شاخصه های عام تمدن اسلامی عبارتند از: ۱- محوریت قرآن، ۲- ایمان، ۳- علم، ۴- اخلاق،

۵- مجاهدت، ۶- حکومت مردمی، ۷- پرهیز از تحجر

شاخصه‌های نوین تمدن اسلامی عبارتند از: ۱- تلاش، کار و ابتکار، ۲- اجتهاد روزآمد ۳- استفاده از رسانه‌های مدرن ۴- بهبود روابط بین‌الملل

بر اساس نظریه فارابی برای رسیدن به مدینه فاضله تمدن اسلامی- ایرانی باید از سه مدینه غیر فاضله: (۱- ضاله ۲- فاسقه ۳- جاهله) احتراز و یا عبور کند و پس از رسیدن به مدینه فاضله برای رسیدن به تمدن نوین اسلامی، باید گرفتار مدینه مبدله نشد.

گام‌های رسیدن به تمدن نوین اسلامی، پس از انقلاب اسلامی، عبارتند از: ۱- خودسازی ۲- جامعه‌سازی ۳- دولت‌سازی ۴- نظام‌سازی

آسیب شناسی: آسیب وارده توسط دشمنان به فرایند این تمدن، ممکن است با فرایند «مهندسی معکوس فرهنگ عمومی»، «تغییرات بنیادین در آن» و «مهندسی مجدد» رخ دهد (تهاجم فرهنگی).

ابعاد تمدن اسلامی- ایرانی:

تمدن اسلامی- ایرانی دارای ابعاد سیاسی، اقتصادی، فرهنگی- اجتماعی و معنوی است.

گستره تمدن اسلامی- ایرانی:

گستره تمدن اسلامی- ایرانی در دو بستر زمانی پیش از اسلام یعنی تمدن ایرانی و پس از اسلام یعنی تمدن ایران اسلامی قابل بررسی است. حوزه جغرافیایی تمدن ایرانی در دوره‌های مختلف قبض و بسط‌های متعدد داشته است. اما مهم‌ترین این دوران‌ها به ترتیب دوره هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان بوده است که بر اساس نقشه‌ها و مطالعات موجود شامل خاورمیانه و بخشی از آفریقا، آسیای میانه و صغیر و قسمت‌هایی از شرق آسیا بوده است. در دوران امپراطوری اسلامی، ایران به‌عنوان یک کشور وجود نداشت بلکه بخش‌هایی از این امپراطوری بوده است؛ اما پس از حمله مغول و پایان عصر خلافت، مجدداً به مرور زمان هویت واحد خود را باز یافته و در دوران صفویه مجدداً اعلام وجود کرده است. از آن زمان نیز این قبض و بسط‌ها وجود داشته و گستره این جغرافیا از همان نقشه‌های گسترده تا وضع کنونی را در بر می‌گیرد. وضع کنونی کوچک‌ترین گستره جغرافیایی ایران از زمان اعلام وجود در چندین شکل خودش را نمایان ساخته است. از لحاظ حوزه نفوذ نیز مناطق تحت تاثیر فرهنگ ایرانی از یکسو و مناطق تحت

تأثیر فرهنگ اسلامی (به‌ویژه اسلام شیعی) از دیگر سو حوزه نفوذ و جغرافیای نظام باز فرهنگی تمدنی ایران اسلامی است. پس گستره تمدن اسلامی- ایرانی، ترکیب گستره جغرافیای فرهنگ ایرانی و فرهنگ اسلامی (به‌ویژه شیعی) از یک سو و جغرافیای تمدنی ایرانی و تمدن اسلامی (که در واقع منطقه نفوذ سازه فرهنگی و تمدنی ایرانی اسلامی به‌شمار می‌آید)، است. (شکل ۳).

وضعیت جغرافیای سیاسی ایران در منطقه بیانگر آن است که دو زمینه برای بحث در این

موضوع وجود دارد:

۱- از لحاظ محیط پیرامونی و وضعیت منطقه‌ای ایران بین سه یا بیشتر سامانه جغرافیای سیاسی قرار گرفته که در ناحیه گسل‌ها نیروهای میماین فعال بوده و بسترهای جغرافیای فرهنگی و جغرافیای راهبردی مهمی را برای آن در خود فراهم کرده است. این نیروها می‌توانند به‌صورت درون‌گرا یا برون‌گرا بر شرایط نفوذ و پایداری حوزه تمدنی ایران تأثیرگذار باشند. همچنانکه این بسترهای تمدنی بر زمینه جغرافیای سیاسی تمدنی ایران نیرو وارد می‌کنند، گرائش تمدنی ایران نیز می‌تواند بر این حوزه‌های جغرافیای سیاسی تمدنی نیرو وارد کرده، تأثیرگذار بوده و در صورت استفاده مثبت و حساب شده این کنش و واکنش را به نفع خود استفاده و تهدید را به فرصت تبدیل کنند.

۲- از لحاظ محیط درونی سازه جغرافیای سیاسی تمدنی ایران مجموعه‌ای از خرده فرهنگ‌های مختلف را در خود دارد که پراکندگی آنها در هم‌جواری با سازه‌های فرهنگی و تمدنی پیرامونی است. از لحاظ وسعت و جغرافیا نیرو و ثقل این حوزه‌های خرده فرهنگی در سازه فرهنگی و تمدنی بیرونی ایران قرار دارد. به‌عنوان مثال جمعیت ترک‌های ایران با سازه فرهنگی و تمدنی تورانی، جمعیت عرب‌های ایران با سازه فرهنگی و تمدنی سامی و جمعیت ترکمن‌ها و بلوچ‌ها با سازه فرهنگی و تمدنی چینی و هندی هم‌جواری دارند. نیروی تأثیرگذار غالب جمعیتی، نژادی، جغرافیایی و تمدنی همه این موارد در حالت عادی تحت تأثیر و واکنش به کنش سازه تمدنی جغرافیای سیاسی بیرونی است؛ یعنی نیروی واگرایی و گریز از مرکز برای این پاره‌های فرهنگی و تمدنی بر نیروی درون‌گرا و مرکزگرا غلبه دارد؛ اما ساخت درونی قدرت ملی تاکنون توانسته این فرایند را با تکیه بر قدرت‌های نرم و سخت و هوشمند و تقویت

هسته‌های آنها به صورت متعادل نگه‌داشته و مانع از واگرایی، تجزیه و فروپاشی سازه تمدنی ایرانی شود. چنانچه ساخت درونی قدرت ملی از حد خاصی ضعیف‌تر شود، احتمال این واگرایی و فروپاشی افزایش می‌یابد؛ اما در مقابل اگر این ساخت درونی از میزان خاصی استحکام و گرانس بیشتری پیدا کند کنش‌های همگرا بر واکنش‌های واگرا غلبه کرده و نه تنها تهدیدی از ناحیه سازه‌های تمدنی پیرامونی متوجه سازه تمدنی ایرانی نیست، بلکه این امکان وجود دارد تا در شرایط معینی نیروی درون‌گرا بر برون‌گرا غلبه کرده و این خرده فرهنگ‌ها همچنان که در طی قرون و سال‌های طولانی بوده است، سازه‌های تمدنی پیرامونی را نیز تحت تاثیر مرکز ثقل سازه تمدنی درونی قرار دهد و به‌عنوان جهت‌دهنده برای جاذبه آنها به‌سوی مرکز گرانس تمدنی اسلامی-ایرانی، عمل کند. از آنجا که زیرساخت این جهت‌دهی بر سازه فرهنگی با قدمت چندین هزار سال تکیه دارد، قابلیت و امکان بازآفرینی آن در صورت داشتن راهبردها و سیاست‌های مناسب برای تقویت ساخت درونی قدرت در حوزه تمدنی اسلامی-ایرانی، با تقویت و استحکام بخشی بیشتر و مستمر سازه‌های فرهنگی و تمدنی آن و با استفاده از معماری نرم و سخت سازه‌های فرهنگی و تمدنی منطقه‌ای فراهم شود (شکل ۴).

الگوی تمدن‌سازی اسلامی-ایرانی:

تمدن اسلامی-ایرانی بر اساس این تحقیق نتیجه فرایندی است که از فرهنگ عمومی آغاز و سپس با معماری نرم (انسان‌سازی و جامعه‌سازی) و معماری سخت (نظام‌سازی و در نهایت دولت‌سازی) و ایجاد سازه‌های فرهنگی و تمدنی ایرانی-اسلامی شکل گرفته است (شکل ۵) و از مراحل مختلف مدینه‌های انحرافی فاسقه، جاهله و ضاله به سلامت عبور کرده و بر مهندسی معکوس و مجدد فرهنگی دشمنان غلبه می‌کند (شکل ۶). عنصر ولایت فقیه مرکز ثقل این هسته بوده و در راستای رسیدن به چشم‌انداز حکومت عدل جهانی، تمدن نوین اسلامی، توسط ایشان، متشکل از تمامی مذاهب و فرهنگ‌های اسلامی، حول این هسته، هدف‌گذاری شده است. بر اساس این الگو که برای راهبری مسیر تمدن اسلامی-ایرانی پیشنهاد شده است، راهبران جامعه اسلامی ایران، باید با رهبری و مدیریت فرایند معماری نرم و سخت فرهنگ و تمدن موجود، به شکل‌گیری درست سازه‌های فرهنگی و تمدنی و سپس پدید آمدن تمدن اسلامی-ایرانی دست

یابند. در اینجا نمی‌توانم از مهندسی بیمانند و دقیق فقه اهل بیت در شکل دادن و معماری نرم سازه فرهنگی و به تبع تمدنی آن سخن نگویم (حکومت در نظر مجتهد واقعی فلسفه عملی تمامی فقه در تمامی زوایای زندگی بشریت است؛ حکومت نشان‌دهنده جنبه عملی فقه در برخورد با تمامی معضلات اجتماعی، سیاسی، نظامی و فرهنگی است؛ فقه، تئوری واقعی و کامل اداره انسان از گهواره تاگور است (صحیفه امام، ج ۲۱: ۲۸۹)). به‌طور کلی هرچه برنامه و دقت یک دین و مذهب و مکتب در سازماندهی و معماری این سازه قوی‌تر و دقیق‌تر و فنی‌تر و عادلانه‌تر باشد، بنیه این سازه‌ها قوی‌تر و نیز توان آنها در تمرکز و همگرایی انرژی موجود در جوامع بالاتر می‌رود. در نتیجه زمینه برای آزادسازی هدفمند این انرژی افزایش می‌یابد. آزادسازی که به‌طور مستمر می‌تواند برای مقابله با ظلم و استقرار عدل در جهان به کار رود و این یکی از مهم‌ترین اهداف غایی و فلسفه‌های وجودی این سازه‌ها و این ادیان و مکاتب است. «ما با اعلام برائت از مشرکین تصمیم بر آزادی انرژی متراکم جهان اسلام داشته و داریم و به یاری خداوند بزرگ و با دست فرزندان قرآن روزی این کار صورت خواهد گرفت.» (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲۱: ۸۰). در این راه فقه اسلامی شیعی به‌شکل گرفتن تاروپود و نظام‌واره این سازه فرهنگی کمک کرده و مراحل انسان‌سازی و جامعه‌سازی را در طی مدت زمان شکل‌گیری و نوزایی آن و با کمک گرفتن از عناصر پیشینی فرهنگ ایرانی، با معماری نرم شکل داده و تا حدود زیادی نهادینه کرده است. سپس در طی فرایند معماری سخت و متکی بر این سازه فرهنگی، در طی چند قرن، سازه تمدنی خود را آشکار ساخته و با حرکتی مبتنی بر نظام‌سازی به انقلاب اسلامی ایران منجر شده است. بر این اساس انقلاب اسلامی، مرحله‌ای مهم از تغییر وضعیت سازه نهفته فرهنگی به سازه آشکار تمدنی بوده و نوزایی یک تمدن نوپدید است که توسط یک رهبر بزرگ و توانا یعنی همانا امام خمینی (ره) صورت واقعیت گرفته و با رهبری بی‌مانند امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) استمرار یافته و اکنون فرایند دولت‌سازی را که مهم‌ترین نماد تشکیل تمدن اسلامی- ایرانی است، طی می‌کند. البته این فرایند هنوز به تکامل نهایی نرسیده و باید در بستر زمان ساختارهای تشکیل‌دهنده نظام در این سازه تمدنی تغییرات راهبردی خود را انجام داده و به حکومتی مبتنی بر ویژگی‌های مدینه فاضله برسد. این مهم در راستای رسیدن به چشم‌انداز راهبردی حکومت عدل جهانی و

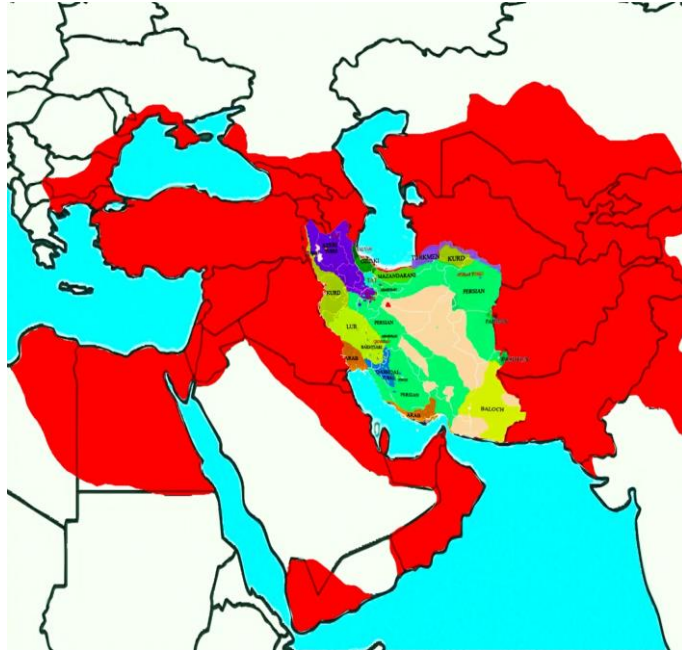

هدف‌گذاری تمدن نوین اسلامی و با تقویت بنیادهای فرهنگی و تمدنی بومی اسلامی و ایرانی قابل استحصال است (شکل ۷). مسیر مهندسی معکوس مسیری است که دشمنان با تغییرات مهندسی شده در اجزای فرهنگ و بازمهندسی آن، به تغییر در سازه تمدنی می‌رسند. این فرایند چنانچه با دقت رصد و خشی نشود، می‌تواند به تغییر و انحراف در ایجاد تمدن اسلامی - ایرانی منجر و تبدیل به تهدید بزرگی شود (شکل ۸). حال آنکه از دیگر سو در صورت داشتن برنامه و نگاه راهبردی می‌توان این تهدید را تبدیل به فرصت و از این مسیر برای تقویت فرایند تمدن‌سازی اسلامی - ایرانی بهره برد. راه پیشنهادی برای این موضوع، تقویت بنیادهای عمیق فرهنگ بومی اسلامی - ایرانی و معماری و مهندسی درست فرایند آن و محافظت از سازه‌های فرهنگی و تمدنی و توانمندسازی جامعه برای عبور از مراحل مدینه‌های انحرافی است.

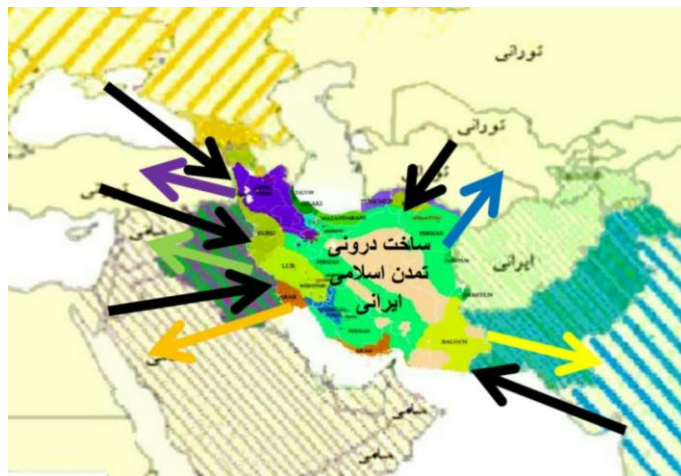
جمع بندی:

بر این اساس تمدن اسلامی - ایرانی، مجموعه‌ای ساخت یافته از سازه‌های فرهنگی و تمدنی اسلامی - ایرانی است که در طول زمان با معماری نرم و سخت و طی مراحل انسان‌سازی و جامعه‌سازی برای ایجاد سازه فرهنگی و نظام‌سازی و دولت‌سازی برای ساخت دادن سازه تمدنی خود، شکل گرفته (شکل ۵) و سازماندهی شده است و با عبور از مراحل مدینه‌های جاهله، فاسقه، ضاله (شکل ۶) و نیز گذر از مهندسی معکوس و مجدد فرهنگی دشمنان (تهاجم فرهنگی)، (شکل ۷) به مدینه فاضله ایرانی اسلامی بدل شده است. این سازه دارای دو هسته نرم و سخت در دو حوزه قدرت نرم و سخت بوده و با بافتی درهم تنیده از عناصر فرهنگ ایرانی از قبیل (هنر، ادب، شجاعت، پهلوانی، انسانیت و حق‌جویی و عدالت‌خواهی) و فرهنگ و فقه اسلام اهل بیت (ع) شکل گرفته و با داشته‌های تمدنی ایرانی و اسلامی خود، ساخت و واقعیت عینی و بیرونی یافته و با تکیه بر مرکز ثقل خود یعنی امام معصوم عالم عادل و به نیابت از او ولی فقیه و رهبر حاضر، تعادل سازه را برقرار ساخته است و قدرت هوشمند را ایجاد کرده و ساخت تمدنی خود را برای رسیدن به چشم‌انداز حکومت عدل جهانی حضرت مهدی ارواحنا فداه برای ایجاد تمدن نوین اسلامی شکل داده است (شکل ۸) و تعادل نهایی خود را در جوار حق تعالی

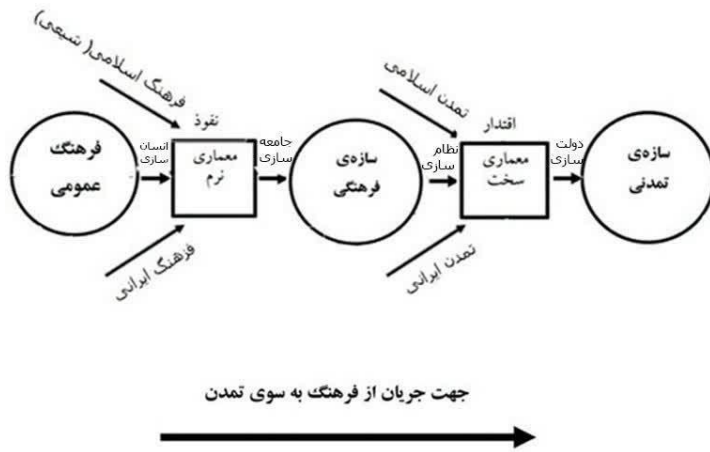
جستجو می‌کند و عاشقانه، دست افشان و پایکوبان، به دنبال آن دویده و به آن خواهد رسید (شکل ۹).

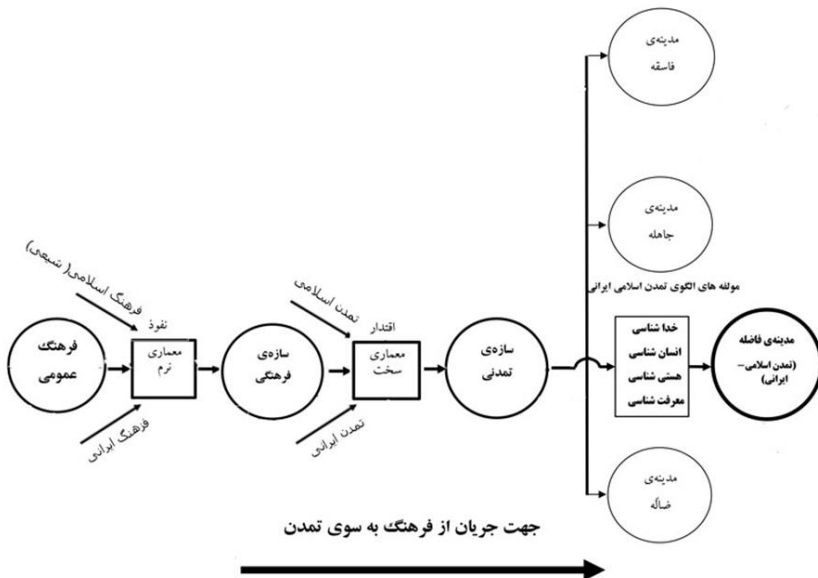
شکل (۳): نقشه تجمیعی دولت‌های ایرانی قبل از اسلام و بعد از اسلام (منطقه نفوذ): (ارائه شده توسط پژوهشگر)

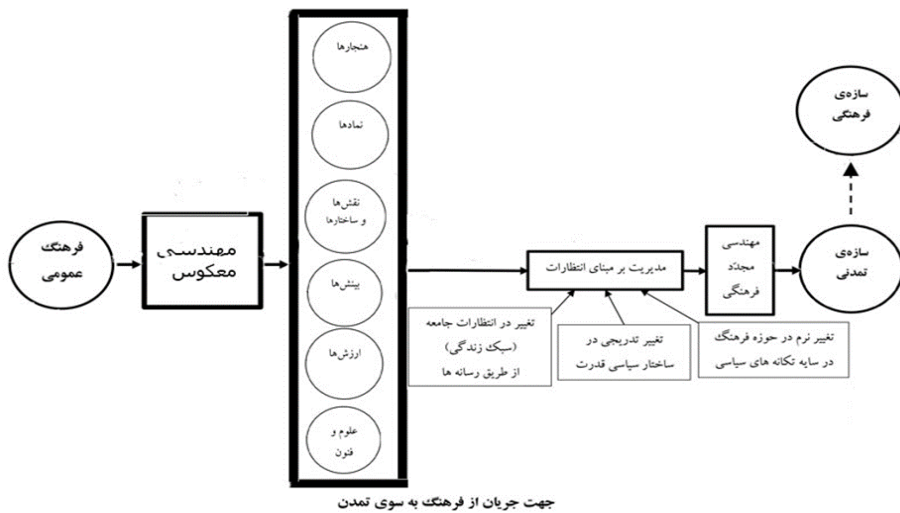
شکل (۴): الگوی جغرافیای سیاسی و جغرافیای راهبردی تمدن اسلامی-ایرانی (ارائه شده توسط پژوهشگر)

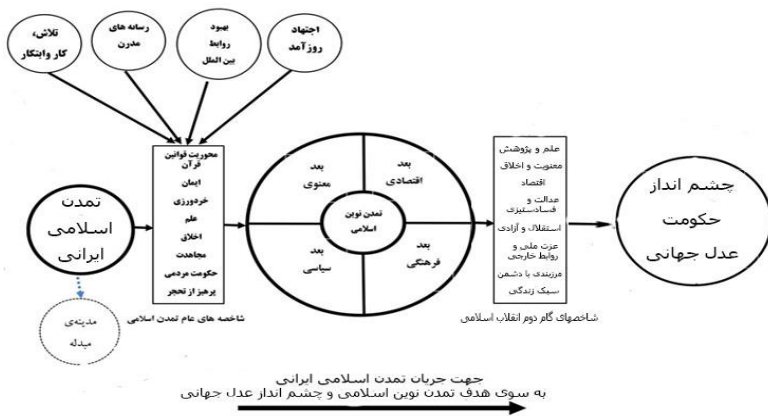
شکل (۵): مسیر معماری نرم و سخت و ایجاد سازه‌های فرهنگی و تمدنی

شکل (۶): مسیر اصلی ایجاد و استمرار تمدن اسلامی-ایرانی

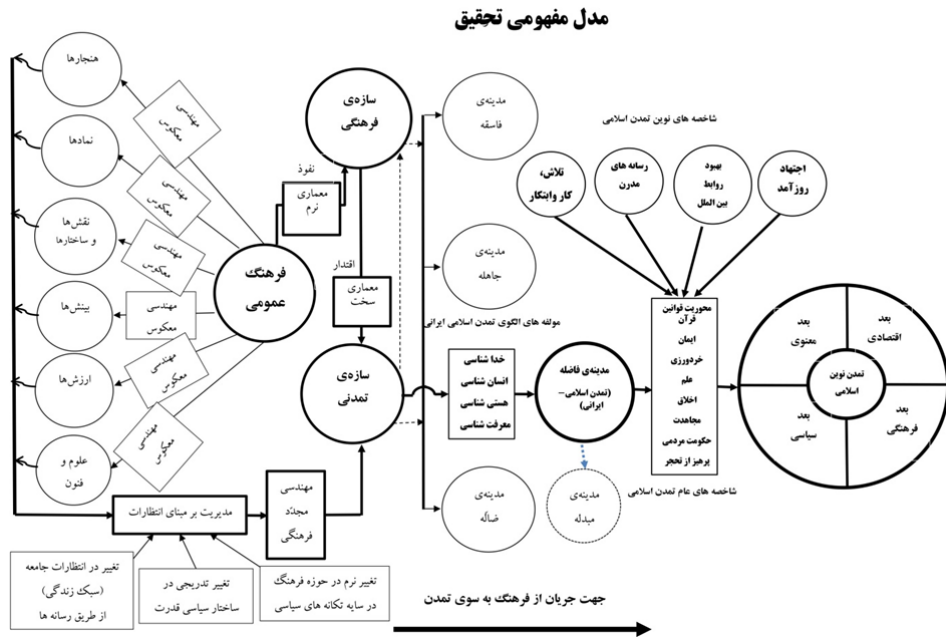

جهت جریان از فرهنگ به سوی تمدن
 شکل (۷): مسیر مهندسی معکوس

جهت جریان تمدن اسلامی ایرانی
 به سوی هدف تمدن نوین اسلامی و چشم انداز عدل جهانی

شکل (۹): الگوی راهبری تمدن‌سازی اسلامی- ایرانی

شکل (۸): الگوی مفهومی پژوهش؛ نقشه راه رسیدن به هدف تمدن نوین اسلامی از تمدن اسلامی-ایرانی

پیشنادهای تحقیق:

پیشنادهای پژوهش به دو دسته پیشنهادهای کاربردی و پیشنهادهایی برای پژوهشگران آینده تقسیم می‌شود.

پیشنادهای کاربردی:

- شناسایی و تقویت ویژگی‌هایی چون: دین، زبان، محیط، تاریخ، سنن، آداب و رسوم و خاطره‌های جمعی که در برابر یکسان‌سازی مقابله می‌کنند، توصیه می‌شود. خوشبختانه فرهنگ و تمدن ایرانی اسلامی از نمونه‌های نادری است که از کلیه این عوامل به نحو بارز و منحصر به فرد، متمایز و با هویت برخوردار است و به این ترتیب معرفی این عوامل با همپوشانی خویش می‌تواند هویت واحدی را برای ملتی بزرگ فراهم آورند؛

- تاکید بر مشترکات فرهنگی داخلی برای اجماع درونی بین صاحب‌نظران فرهنگی در خصوص هنجارها و ارزش‌های اجتماعی، جهت ایجاد فرهنگی منسجم و قدرتمند بر مبنای مولفه‌های اسلامی- ایرانی؛
  - تاکید بر ارزش‌های دینی از طریق تبلیغات توسط نهادهای فرهنگی و تلفیق آنها با ارزش‌های ملی و ایرانی؛
  - آموزش آحاد جامعه از جمله موضوعاتی است که باید مورد توجه متولیان امر فرهنگ و تمدن قرار گیرد؛
  - افزایش بازنگری با توجه به قواعد بازی جهانی و قدرت مانور دیپلماتیک در عرصه بین‌المللی به منظور به حداقل رساندن محدودیت‌ها، افزایش بهره‌برداری از فرصت‌های موجود، تبدیل چالش‌ها به فرصت‌ها و ایجاد فرصت‌های نوین با توجه به ظرفیت‌های بالای فرهنگ و تمدن ایرانی اسلامی؛
  - حضور مستمر و با نشاط در عرصه تعامل و تقویت همکاری‌های فرامرزی با سایر ملت‌های مسلمان و غیر آن و اشاعه ارزش‌های ملی-دینی.
- پیشنهادها برای تحقیقات آتی:**
- کالبدشناسی سازه‌های فرهنگی و تمدنی اسلامی- ایرانی و ایجاد اطلس جغرافیای فرهنگی؛
  - مطالعات فرهنگ‌شناسی و تمدن‌شناسی در حوزه‌های نفوذ ایرانی اسلامی؛
  - مطالعه روش‌های تقویت همگرایی سازه‌های فرهنگی و تمدنی و گریز از واگرایی آنها با توجه به مراحل انسان‌سازی، جامعه‌سازی، دولت‌سازی و نظام‌سازی؛
  - تحلیل نحوه طی کردن مراحل فرهنگ‌سازی و تمدن‌سازی الگو با محوریت اصل ولایت فقیه و بر مبنای بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی؛
  - بررسی دقیق معماری نرم و سخت و استفاده کامل از ظرفیت‌های آن برای تقابل در جنگ نرم و سخت و پدافند غیر عامل؛

- مطالعه کارکرد قدرت نرم و سخت و نحوه ارتباط آنها با سازه‌های فرهنگی و تمدنی به‌عنوان هسته‌های قدرت نرم و سخت و نوع گرانث و برهم‌نesh نیروها و نیز نحوه مدیریت این تعاملات؛
- مطالعه نحوه شکل‌گیری سازه‌های فرهنگی و تمدنی، به‌عنوان هسته‌های قدرت نرم و سخت، و ایجاد توازن هوشمند برای قدرت هوشمند؛
- مطالعه و بررسی کارکرد انرژی متراکم نهفته در این سازه‌ها در جهان اسلام و برنامه‌ریزی برای استفاده از آن در تقابل‌های پیش‌روی این ابرسازه‌های فرهنگی و تمدنی جهانی.

فهرست منابع و مآخذ

الف. منابع فارسی

- قرآن کریم، ترجمه مهدی الهی قمشه ای: تهران، انتشارات پیراسته.
- نهج البلاغه (۱۳۸۶)، ترجمه حسین انصاریان، تهران: پیام آزادی.
- امام خمینی ره (۱۳۸۸)، صحیفه امام، ج ۴، ۱۰، ۱۴، ۱۸، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)
- امام خامنه ای (مدظله العالی)، مجموعه بیانات، قابل دسترسی در: [www. Khamenei.ir](http://www.Khamenei.ir)
- ابراهیمی، هادی (۱۴۰۰)، کالبدشکافی نقش قدرت نرم و دیپلماسی رسانه ای در تامین امنیت ملی ج.ا.ایران: مطالعه موردی بیداری اسلامی، فصلنامه علمی مطالعات قدرت نرم، سال یازدهم، شماره سوم، پیاپی ۲۶، پاییز، ص ۷-۲۷
- آبرکرامی، نیکلاس و همکاران (۱۳۷۰)، فرهنگ جامعه‌شناسی، حسن پویان، تهران: نشر چاپخش
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق) لسان العرب، ج ۲، چاپ سوم، بیروت: دار صادر
- احمد امین (۲۰۰۵م)، ظهر الاسلام، چاپ ۴ ظهر الاسلام. بیروت: دارالکتب العربی.
- اکبری، مرتضی و رضائی، فریدون (۱۳۹۴)، واکاوی شاخص‌های تمدن نوین اسلامی در اندیشه مقام معظم رهبری (مدظله)، فصلنامه علمی مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی- ایرانی، دوره ۳، شماره ۵، ص ۸۵-۱۰۸
- انوری، حسن (۱۳۸۳)، فرهنگ روز سخن، تهران: نشر سخن
- بختی، کامران، (۱۳۷۲)، فرهنگ انگلیسی - فارسی، مترادف و متضاد، ج ۱، تهران: نشر کلمه
- بیکن، فرانسیس، مری هسی (۱۳۹۰)، تاریخ تحلیلی فلسفه غرب، مترجم: خشایار دیهیمی، تهران: نشر کوچک
- جان احمدی، فاطمه (۱۳۸۸)، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، تهران: نشر معارف
- جمعی از نویسندگان (بی تا)، فرهنگ فلسفه و علوم اجتماعی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
- جولیبوس گولد، ویلیام کولب (۱۳۷۶)، فرهنگ علوم اجتماعی، مترجمان باقر پرهام، محمدجواد زاهدی‌مازندرانی، تهران: مازیار
- خاشعی، وحید و مراد امام زاده جعفر، مهرداد (۱۳۹۰)، درآمدی سیاست گزارانه بر کارایی قدرت نرم در صحنه روابط بین‌الملل، دو فصلنامه مطالعات قدرت نرم، سال اول، پیش شماره سوم، پاییز، ص ۲۱-۴۳
- دهخدا، علی اکبر؛ معین، محمد؛ احمدی گوی، حسن؛ شهیدی، سیدجعفر (۱۳۷۷)، لغت‌نامه، ج ۴، ویراستار: حمید حسنی، چاپ ۲، تهران: روزنه، مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران

- دیلمی، حسن‌بن محمد (۱۳۹۷)، *ارشادالقلوب*، مترجم صادق حسن‌زاده، چاپ ۱، قم: انتشارات آل علی (ع)
- ذاکری قرآنی، زهرا؛ بهشتیار، سجاده؛ فکریان، عماد (۱۳۹۵)، طراحی الگوی تمدن اسلامی بر مبنای الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت از منظر مقام معظم رهبریر (مد ظله العالی)، *کنگره بین‌المللی علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*، تهران
- رهدار، احمد (۱۳۹۳)، تأمل در امکان، مفهوم و ماهیت تمدن اسلامی در عصر غیبت، *مجله آینه پژوهش*، دوره ۱۹، شماره ۷۵، پاییز ۱۳۹۳، ص ۶۷-۹۶
- روح الامینی، محمود (۱۳۹۴)، *زمینه فرهنگ شناسی با تجدید نظر و اضافات*، تهران: عطار
- روشه، گی (۱۳۷۹)، *کنش اجتماعی*، ترجمه هما زنجانی‌زاده، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد
- صنم زاده، محمودرضا (۱۳۹۴) تمدن اسلامی ایرانی در بستر الگوی بومی پیشرفت؛ بایسته‌های احیاء و عملیاتی سازی، *مجموعه مقالات دومین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت*
- فلامکی، محمدمنصور (۱۳۸۰) *باز زنده‌سازی بناها و شهرهای تاریخی*، چاپ ۴، تهران: انتشارات موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران
- لوکور، بوزیه و هوارد بیکر، جفری (۱۳۸۶) *تجزیه و تحلیل فرم*، مترجم: رضا افهمی، تهران: نشر سبحان
- معین، محمد (۱۳۸۷)، *فرهنگ معین*، چاپ ۲، تهران: انتشارات زرین
- منوریان، عباس (۱۳۶۹) مدیریت بر مبنای انتظارات (MBE) قدرت پیشگویی مثبت، *مجله آینده‌پژوهی مدیریت*، دوره ۲، شماره ۲ (پیاپی ۵)، ص ۱۰۷ تا ۱۲۴
- ولایتی، علی‌اکبر (۱۳۸۴) *تاریخ و تمدن اسلامی*، ج ۱، قم: دفتر نشر معارف

ب. منابع انگلیسی

- Copeland, Daryl (2010). **Hard Power Vs. Soft Power**. The Mark. Archived from the original on 1 May 2012.
- Nossel, Suzanne, (2004). Foreign Affairs on JSTOR Published by: Council on Foreign Relations, *Smart Power*, Vol. 83, No. 2, Mar. - Apr., (pp. 131-142).
- Nye, J. (2009). **Soft Power: The Means To Success In World Politics**. New York: PublicAffairs.

